

УДК 94 (47+57) "1920/1940": 355.405.7 (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-4>

Позднякова Інна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
pozdneyakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

ТЕМА ВІЙНИ ТА ВІЙСЬКОВА ТАЄМНИЦЯ В РОЗПОРЯДЧІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ 1920–1940-х РОКІВ

Метою дослідження є висвітлення особливостей охорони військової таємниці та відображення воєнної тематики в матеріалах радянських органів, які виконували функцію політичного контролю за інформаційними потоками протягом 1920–1940-х років. Задля досягнення поставленої мети застосовано метод джерелознавчого аналізу, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний та аналітичний методи.

Доведено, що цензура була одним з основних засобів політико-ідеологічного контролю в СРСР. З'ясовано, що нормативна база, якою керувалися цензори у своїй роботі, була досить широкою, однак найбільше значення мали спеціальні переліки заборонених для публікації тем, зміст яких указує на політичний характер радянської цензури у цілому. Розглянуто зміст та підходи до упорядкування переліків відомостей, які не підлягали оприлюдненню. Доведено, що список таємниць державної структури розробляли під керівництвом партії. Зазначено, що роки Другої світової війни є особливим періодом в історії радянської цензури, адже в умовах війни охорона державної та військової таємниць набула величезного значення. Аналіз наказів Головліту, які доповнювали та роз'яснювали зміст «Переліку відомостей, що становлять військову та державну таємницю, на воєнний час», дав змогу простежити механізми дозування та висвітлення в потрібному контексті інформації про події на фронті та в тилу. Установлено, що під керівництвом партії система займалась як забезпеченням захисту військових таємниць, так і приховуванням масштабів воєнних катастроф і прорахунків радянського військового командування. Після завершення війни інституції радянської цензури брали активну участь у створенні міфу про «Велику Вітчизняну війну». Архівні матеріали підтверджують, що з бібліотек вилучалася література, яка суперечила сталінським оцінкам війни. Вилучення «небажаної» літератури було складовою частиною процесу насадження сталінської воєнної доктрини й мало підготувати підґрунтя для міфологізації подій німецько-радянської та Другої світової війни в СРСР.

Ключові слова: архівні джерела, військова таємниця, державна таємниця, директиви, Друга світова війна, ідеологічний контроль, радянська цензура.

Державна таємниця – захищені державою відомості, розголошення яких може завдати шкоди її національній безпеці, обороноздатності та іншим життєво важливим інтересам (Сосін О., 2007). Зазвичай секретна інформація охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин та державної безпеки.

У демократичних країнах охорона державної таємниці спрямована, передусім, на захист інтересів громадян та національної безпеки держави й регламентується законодавчо. 21 січня 1994 р. в нашій державі було ухвалено Закон України «Про державну таємницю», який із відповідними змінами та доповненнями діє дотепер. Цей документ регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України¹.

¹ Закон України «Про державну таємницю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> [25.06.2024].

У країнах з антидемократичними політичними режимами, де панує тотальний контроль за інформаційними потоками, ситуація з охороною державної таємниці дещо інша. Невід'ємними рисами таких режимів є нав'язування суспільству міфу про зовнішню й внутрішню загрозу, мілітаризація та жорстка політична цензура. Влада докладаеть надзвичайних зусиль для збереження своїх таємниць, а будь-яке зазіхання на стабільне існування режиму трактується як підриєв основ державної безпеки.

Не менш ретельно режим охороняє й військові таємниці. Під поняттям «військова цензура» розуміють одну з форм контролю з боку військових та інших державних органів відкритих видів інформації (друкованих, радіо, телебачення, кіно, творів образотворчого мистецтва, експозицій музеїв тощо), а іноді й приватного листування з метою недопущення витоків відомостей, що становлять військову таємницю (інформація військового характеру), що спеціально охороняється державою як різновид державної таємниці (Литвиненко В., 2014, с. 99).

У радянській державі військова цензура часто набувала політичного характеру. Прикриваючись нею, режим приховував правду, визначав і контролював зміст та обсяг масової інформації, виявляв вільнодумців засобом перлюстрації приватної кореспонденції тощо.

Історіографія проблеми представлена науковими розвідками сучасних українських вчених. Так, С. Сегеда простежив роль радянської військової преси в агітаційно-пропагандистській роботі протягом 1941–1944 рр. (Сегеда П., 2011). В. Литвиненко та В. Огороднік на основі значного обсягу архівних матеріалів дослідили роботу відділів військової цензури та політичного контролю НКВС-НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті в період із кінця 1930-х років до середини 1946 р. (Литвиненко В., 2014).

Дослідженню історичного підґрунтя становлення та розвитку системи захисту державної таємниці в Радянській Україні в 1919–1954 рр. присвячено дисертаційне дослідження В. Ворожко. Автор проаналізував нормативно-правові акти цього періоду щодо організації захисту секретної інформації та дослідив цензурні обмеження, пов'язані із захистом державної таємниці (Ворожко В., 2015).

У роботі Т. Романенко увагу зосереджено на виявленні особливостей функціонування радянської преси в Українській СРСР на початку Другої світової та в роки німецької окупації (Романенко Т., 2013). Авторка доходить висновку, що преса в СРСР, зокрема в УРСР, у роки Другої світової війни працювала на потреби фронту, забезпечуючи ідеологічну підтримку радянської влади в тилу й на окупованих територіях.

Статтю О. Федотової присвячено висвітленню основних напрямів діяльності органів цензури УРСР щодо збереження державної таємниці в пресі другої половини 1940-х років. Авторка резюмує, що у цей час нагляд за збереженням державної таємниці в пресі став одним із головних напрямів роботи органів контролю. Основною вимогою діяльності цензорів було забезпечення відповідності преси ідеологічним канонам (Федотова О., 2021).

Норми та рішення цензурних органів московського центру поширювалися на весь СРСР, зокрема й на територію радянської України. З огляду на це, у своєму дослідженні ми змушені звернутися до робіт російських дослідників, зокрема тих (Батулін П., 2012; Зеленов М., 2012; Куренков Г., 2016), де опрацьовано частину документів, які зберігаються у центральних архівах російської федерації. Уміщені в них матеріали критично проаналізовано й переосмислено з позицій сучасної історичної науки. Зокрема, дослідник Г. Куренков дослідив заходи та взаємодію партійних і державних установ щодо захисту військової та державної таємниць із червня 1941 р. до осені 1942 р. Необхідно зазначити, що автор послуговується гранд-нарративом «Велика Вітчизняна війна», який виник як складова частина пропагандистського міфу про «велику Перемогу» і на якому московський режим досі вибудовує свої імперські ідеологеми. Водночас уміщені в статті архівні матеріали, розглянуті поза контекстом згаданого нарративу, дають змогу з'ясувати, як вище партійне керівництво використовувало військову та державну таємницю для забезпечення стабільності режиму.

Окремо слід виділити монографію доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Центру діаспори при Тель-Авівському університеті, керівника проєкту «Історія євреїв Білорусі» Л. Сміловицького, у якій розглянуто змістове наповнення поняття «державна таємниця» на прикладі післявоєнної Білоруської РСР (Сміловицкий Л., 2015).

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей охорони військової таємниці та відображення воєнної тематики в матеріалах радянських органів, які виконували функції політичного контролю за інформаційними потоками протягом 1920–1940-х років.

Від початку приходу більшовиків до влади політична цензура стала одним з елементів контролю більшовицького керівництва за всіма сферами життя суспільства. На етапі утвердження радянської влади переважала нецентралізована, юридично не узаконена, але досить жорстка цензура. Політичних опонентів піддавали суду Револьюційного трибуналу друку, широко використовували економічні підстави для закриття опозиційних видань, позбавляючи їх поліграфічної бази. Саме ж уведення обмежень на свободу слова та друку обґрунтовувалося діями «на благо трудящих».

Одними з перших у формуванні системи цензорського контролю стали органи військової цензури. Якщо спочатку діяльність зосереджувалася здебільшого на контролі за інформацією військового характеру, то з часом їхні функції значно розширилися. Військовою таємницею поступово ставали відомості, що могли негативно вплинути на внутрішнє становище республіки. Ці функції перетиналися із завданнями органів держбезпеки, які були тісно пов'язані з правлячою партією, фактично виконували її замовлення.

Час показав, що практика видання розрізаних інструкцій та циркулярів протягом перших років існування радянської влади була не досить ефективною: до друку все ж таки потрапляла «небажана» інформація. До того ж інструкції визначали лише характер інформації, котру не слід поширювати, як-от: ворожість до радянської влади, буржуазна мораль, ідеалістична спрямованість тощо. На практиці ж усе залежало від загальнокультурного рівня цензора й того, як він осмислить та оцінить друкований матеріал, тоді як цензура є явищем суспільно-політичним і не може здійснюватися на основі лише особистих міркувань чи вподобань цензорів. Через це виникла потреба у створенні нормативних документів, які мали детально регламентувати усе те, що не варто було дозволяти до друку. Циркуляри почали об'єднувати у спеціальні переліки відомостей, що становлять таємницю та заборонені до поширення з метою охорони політико-економічних інтересів. Це був основний документ, яким керувалися цензори у своїй роботі.

Уявлення про підходи влади до ідентифікації тієї чи тієї інформації як державної таємниці у цілому та військових статей зокрема дає систематизований «Перелік відомостей, що становлять таємницю та не підлягають поширенню» (далі – «Перелік...»), затверджений Постановою Ради народних комісарів (далі – РНК) РСФРР від 13 жовтня 1921 р. Перелік складався з трьох розділів (глав). *Перша глава* містила частину А (17 пунктів «В мирний час») та частину Б (9 пунктів «У воєнний час»). Вона фіксувала відомості військового характеру, що не підлягали розголошенню в мирний та воєнний часи. До таких віднесено матеріали цивільного змісту, що мали стратегічне значення: про надійність і здатність до перевезень залізничних шляхів; про облаштування та роботу телефонних ліній; про мобілізацію цивільних закладів тощо. *Друга глава* містила матеріали економічного, торговельного характеру, а саме: про стан золотого та срібного фонду; про валютні курси щодо радянських грошей за кордоном; імпорتنі та експортні плани та ін. *Третя глава* регламентувала порядок оприлюднення відомостей, які зазначалися в другій главі цього «Переліку...» (Зеленов М., 2012, с. 146).

Перелік мав секретний характер. Після затвердження РНК він був зафіксований серед наказів Револьюційної військової ради Республіки (РВРР) № 2829/475 та наказів Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК) № 345 від 17 жовтня 1921 р. Окрім переліку, у наказі ВНК були й інші інструкції, зокрема «Табель відомостей, що вилучаються з поштово-телеграфної кореспонденції», який містив 25 пунктів. Серед іншого,

«Табель...» приписував вилучати відомості про формування, чисельність, озброєння та пересування Червоної армії, про укріплення, їхні проекти, місця знаходження військових складів, про суттєві недоліки в забезпеченні військовослужбовців продовольством, спорядженням та обмундируванням; відомості про значні втрати, украй негативні політичні настрої, моральну деградацію в частинах, про негативні відносини червоноармійців і командного складу, про порушення дисципліни та дезертирство (Батулин П., 2012, с. 162–163).

Протягом жовтня–листопада 1922 р. було розроблено проєкт нового «Переліку відомостей, що становлять таємницю та не підлягають поширенню», схвалений Оргбюро ЦК 14 грудня 1922 р. Однак створення СРСР викликало необхідність уніфікації та кодифікації нормативно-правових актів. У травні 1923 р. Секретаріат ЦК знову взявся за оновлення «Переліку...», який після розгляду РНК СРСР набув чинності 1 липня 1923 р. Його зміст доповнили кількома військовими статтями, а саме: про військово-морський бюджет, про резервні частини та підготовку резервістів. Утім, цей «Перелік...» не схвалило військове відомство, яке наполягало на його перегляді. Після подолання міжвідомчих суперечностей 27 квітня 1926 р. на засіданні РНК СРСР було схвалено оновлений «Перелік...», який складався з 12 пунктів, розділених на три групи. До першої групи віднесли відомості військового характеру, які включали дані про дислокацію частин, ситуацію у збройних силах, мобілізаційні та оперативні плани; відомості про військові замовлення та стан воєнної промисловості; оборонні розробки й документи, що містять інформацію, яка свідчить про стан обороноздатності країни (Зеленов М., 2012, с. 146, 147–148).

Наступний «Перелік відомостей, що становлять державну таємницю» був упорядкований у березні 1936 р. Він складався з 26 розділів (228 статей), а саме: організація та дислокація РСЧА, мобілізаційні та оперативні плани, протиповітряна оборона, бойова техніка та підготовка РСЧА, дисципліна та політико-моральний стан РСЧА, військовий бюджет СРСР, повітряні сили РСЧА, шляхи сполучення та транспорт, зв'язок, військова, хімічна та авіаційна промисловість, цивільний повітряний флот, картографія, геодезія та фільмування, аерофотографування, геологія, гідрогеологія, гідрографія, гідрографічна служба приладів та огорож, метеорологія, гідротехнічні споруди, Головне управління Північного морського шляху, громадські організації, що сприяють обороні країни, військово-санітарна справа, прикордонні та внутрішні війська НКВС (Зеленов М., 2012, с. 152).

У зв'язку з початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. на території СРСР було введено в дію «Перелік відомостей, що становлять військову та державну таємницю на воєнний час». А 23 червня 1941 р. підготовлені на випадок війни «Додатки до Переліку... на час війни» були направлені Головлітом до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на затвердження (Куренков Г., 2016, с. 84–85).

Пізніше згадані документи були доповнені «Правилами щодо збереження військової таємниці в пресі Червоної армії (на воєнний час)», затверджені 11 лютого 1944 р. «Правила...» склалися з 14 розділів (140 статей) і містили перелік забороненої для оприлюднення інформації щодо мобілізації; відомостей про організацію, штатний, кількісний склад та некомплект людей, машин, тварин, озброєння та спорядження в підрозділах, частинах, з'єднаннях Червоної армії; будь-які дані, за якими можна встановити пункт, район, де знаходяться або будуть знаходитися підрозділ, частина, з'єднання, як на фронті, так і в тилу; матеріали з організації та планування бойової підготовки; усі відомості про дострокові та спеціальні випуски з військових академій, училищ, шкіл, курсів; військово-географічний та статистичний опис театру військових дій; організацію, чисельність партизанських загонів, партизанських частин та з'єднань, кількість та найменування їх озброєння; усі відомості про незадовільний стан дисципліни та політико-морального стану підрозділу, частини та з'єднання: невиконання бойових наказів і розпоряджень, випадки дезертирства, переходу на бік ворога, випадки крадіжок, мародерства тощо².

² Правила по сохранению военной тайны в печати Красной Армии (на военное время). URL: <https://lander.odessa.ua/lib20.php> [07.07.2024]

Із початком німецько-радянської війни критерії цензурних обмежень доповнилися низкою особливих заборон. Так, заборонялося публікувати повідомлення про смерть генералів Червоної армії, відомості про участь медичного персоналу в бойових діях та матеріали про партизанський рух. Будь-які сумніви дозволялося трактувати на користь заборон (Смиловицкий Л., 2015, с. 17).

Також виникла потреба посилити перегляд поштової кореспонденції на предмет розголошення відомостей, що становлять військову таємницю. Із цією метою Державний комітет оборони СРСР 6 липня 1941 р. видав Постанову «Про заходи щодо посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції». Пункт 2-й цього документа зобов'язував НКВС СРСР організувати стовідсотковий перегляд листів і телеграм. Під заборону потрапили персональні дані командирів (ППП, звання, посади), рід військ, характер військових частин і військової діяльності відправника, назви видів і кількості озброєння та бойової техніки. У зв'язку з катастрофічними поразками Червоної армії на фронтах, просуванням вермахту вглиб території СРСР, окупацією Білорусії, України та Криму в травні–липні 1942 р. спеціальним розпорядженням Головного політичного управління РСЧА була накладена заборона в листах і бесідах, зокрема медпрацівників і поранених бійців у шпиталях, описувати реальний стан на фронтах; матеріально-побутове забезпечення військ; становище та настрої цивільного населення (Литвиненко В., Огороднік В., 2014, с. 120–121).

Окрім того, посилювався контроль за військовими друкованими органами. З усіх військових питань Головліт як головний орган радянської цензури взаємодіяв із військовим командуванням. Якщо в цензорів виникали проблеми з публікацією про нестатутні відносини й соціальні проблеми військовослужбовців, то вони зверталися до Головного політичного управління Радянської армії (ГоловПУР). Там був створений відділ друку, який редагував та перевіряв газети «Червона зірка» – провідний друкований орган радянської військової преси, «Радянський воїн» та ін. (Смиловицкий Л., 2015, с. 93). Слід зазначити, що військові газети виходили переважно російською мовою й були ще одним засобом русифікації.

Час від часу військовим цензорам надходили списки озброєння за родами військ, про яке можна чи не можна було писати. Цензори стежили за тим, про які військові частини чи яку зброю йшлося в дописах, регламентувалося навіть те, з якої відстані можна демонструвати зовнішні параметри озброєння. Переважно дозволялося публікувати відомості про вже відому ворогу або застарілу техніку. Наприклад, про танки Т-26, Т-27, Т-28, Т-34, Т-35, Т-37, Т-38, Т-40, Т-60, Т-70, БТ-2, БТ-5, БТ-7, КВ-1, КВ-2 можна було згадувати у відкритій пресі та показувати їх фото, а їхні тактико-технічні дані – лише з грифом «для службового користування» (Куренков Г., 2016, с. 89).

У військових газетах не можна було писати про надзвичайні події, порушення штатної ситуації, нестатутні відносини, крадіжки серед військовослужбовців, порушення моралі тощо. Журналісти були обмежені й у критиці керівного та командного складу. Окружній військовій газеті було дозволено критикувати командира роти чи офіцера, рівного йому за посадою, але не вище. Центральній газеті Міністерства оборони «Червоній зірці» – полковника, але не генерала. На згадку в газеті про офіцерів певного рангу було накладено кількісні обмеження: протягом одного року дозволялося згадати в публікаціях заздалегідь визначену кількість разів командирів рот, батарей, батальйонів, дивізіонів, полків, заступників командира полку з політичної підготовки, начальників клубів та ін. На думку відповідальних осіб із Генерального штабу, які розробляли ці правила, подібні кроки мали завадити ворогу визначити, скільки у військовому окрузі є окремих рот, батарей, батальйонів, дивізіонів і полків (Смиловицкий Л., 2015, с. 94).

Дозвіл ГоловПУРУ необхідно було отримати також перед початком зйомок художніх кінофільмів про війну. Якщо зміст сценарію не суперечив заборонним циркулярам, ставили штамп: «Матеріалів, заборонених до публікації військовою цензурою, немає» (Смиловицкий Л., 2015, с. 95).

Секретними вважалися дані щодо поставок за ленд-лізом. Категорично заборонялося писати про транспортні засоби, які прибули з-за кордону до портів СРСР, шляхи їх транспортування, час прибуття, характер вантажу, що перевозиться, та вказувати порт прибуття (Куренков Г., 2016, с. 87). Необхідно, утім, наголосити, що задля утвердження міфів про «Велику Вітчизняну війну» та створення «культу Перемоги» кремлівські пропагандисти тривалий час применшували й продовжують применшувати значення ленд-лізу, який надавали союзники з Антигітлерівської коаліції (насамперед США), проте саме завдяки суттєвій допомозі західних країн Червона армія змогла встояти проти вермахту.

Цензура була невід'ємною складовою частиною радянської бібліотечної політики. Під час чисток бібліотечних фондів оцінці літератури на воєнну тематику приділяли особливу увагу. Матеріали, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області, підтверджують, що в період із листопада 1943 р. до серпня 1945 р. Кіровоградський облліт – обласний цензурний орган – отримав від Уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі та начальника Головліту низку приписів вилучити з книготорговельної мережі та бібліотек громадського користування такі книги:

1. «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942) – причини заборони видання не вказані.³
2. «Іде війна народна»: збірник віршів, пісень, п'єс для колгоспної художньої самодіяльності» (1942) – на с. 162 в останньому куплеті «червоноармійських частушок» згадується Власов (генерал-зрадник)⁴.
3. «Оперативно-тактичні погляди німецького флоту»: збірник статей із німецької воєнно-морської літератури (1941) – вилучити з відкритого користування й передати до спецфонду бібліотек під грифом «Для службового користування»⁵.
4. «Повідомлення спеціальної комісії з розслідування обставин розстрілу німецько-фашистськими загарбниками в Катинському лісі військовополонених польських офіцерів» / російською та польською мовами (1944) – причини заборони видання не вказані.⁶
5. «Наступальні операції Червоної Армії»: збірник статей під редакцією Г. Фролова (1943) – причини заборони видання не вказані.⁷

З огляду на назви, можна припустити, що вилучення книг було складником процесу насадження сталінської воєнної доктрини як єдино правильної. Знищення або передача до спецховищ «небажаної» літератури підготувало ґрунт для міфологізації подій німецько-радянської та Другої світової війни в СРСР.

Після завершення війни відбулося оновлення довоєнного «Переліку найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю», який набув чинності 1 березня 1948 р. Режим, як і раніше, прагнув зберегти військові та економічні секрети, а також попередити поширення інформації, яка не відповідала його ідеологічним настановам. У новій редакції суттєво розширили та доповнили розділ «Військові відомості», зокрема були додані заборони на поширення відомостей про радіолокацію, реактивну техніку, атомну енергію, Арктику тощо (Зеленов М., 2012, с. 154).

Постанова Ради Міністрів СРСР від 1 березня 1948 р. зобов'язувала міністерства та центральні установи СРСР скласти свої переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Відтоді з'являється величезна кількість відомчих переліків. На підставі цієї постанови Головліт, наприклад, випускав «Переліки відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі та на радіо» (1949, 1958 рр. тощо) (Федотова О., 2021, с. 146).

Окремий розділ відомчого переліку Головліту 1949 р. під назвою «Відомості про Вітчизняну війну» містив список заборонених до друку у відкритій пресі даних. У такий спосіб цензура

³ Державний архів Кіровоградської області (далі - ДАКіроО). Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 3.

⁴ ДАКіроО. Ф. 3056. . Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4.

⁵ ДАКіроО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 10.

⁶ ДАКіроО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 9.

⁷ ДАКіроО. Ф. 3056. . Оп. 2. Спр. 2 Арк. 8.

засекретила будь-які відомості чи натяки на дислокацію військових частин, їхні найменування, рід військ. Заборонялося оприлюднювати відомості про військовослужбовців, про характер озброєння, розголошувати плани навчань, рівень боєготовності. Заборонялося публікувати дані, які віддзеркалювали людські втрати, відомості про вплив війни та здоров'я радянських громадян, дані про чисельність інвалідів війни в СРСР у цілому та окремо по союзних республіках. Заборонялося оприлюднення відомостей про втрати озброєння та бойової техніки Збройних Сил СРСР як загальні за весь час війни, так і під час окремих операцій⁸.

Як бачимо, шляхом цензурних обмежень радянська влада активно створювала міф про «Велику Вітчизняну війну», який російська пропаганда активно використовує також у сучасній гібридній війні проти України.

Цей міф мав повністю нівелювати внесок українців у перемогу над ворогом, ігноруючи той факт, що сукупні людські втрати на території України впродовж 1939–1945 рр. включно з військовими й цивільними, оцінюють у 8–10 млн осіб. Загальна кількість мобілізованих за роки війни з території України до Червоної армії становила близько 7 млн. Це становить приблизно 23% від загальної чисельності збройних сил СРСР. Що другий із них загинув, а кожний другий із тих, хто вижив, повернувся інвалідом⁹.

Відповідно до підрахунків Інституту демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи НАНУ, чисельність населення УРСР за час німецько-радянської війни зменшилася на 10,4 млн осіб: із 42,4 млн станом на 22 червня 1941 р. до 32 млн. на 8 травня 1945 р. Згідно з оцінкою українських істориків, до кінця літа 1941 р. з території України до лав Червоної армії мобілізували 3,2 млн вояків. Українці становили 50% у складі військ так званого Південно-Західного фронту. У 1943–1945 рр. мобілізували ще 4,5 млн осіб. На друге півріччя 1943 р. українці становили 60–80% солдатів у частинах Українських фронтів (Примаченко Я., 2022).

Україна стала ареною кровопролитних боїв із перших днів вторгнення нацистів. Саме на українській території відбулися перші великі бої східного фронту: Волинська танкова битва, операції з оборони Києва, Одеси, Севастополя. Українська земля пережила драму двох великих оточень – Київського та Уманського (Примаченко Я., 2022).

Дослідженням оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій улітку 1941 р. в оточенні під Уманню займається К. Москальчук. У статті «Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці» авторка доводить, що всі мемуари, які розкривають історію уманського оточення, відповідають чітко обумовленим гранкам радянської історичної науки щодо історії німецько-радянської війни, є ідеологічно «правильними» та увідповіднені з усіма цензурними нормами, які діяли в СРСР (Москальчук К., 2021).

З Україною пов'язані вирішальні битви німецько-радянської війни. Тут було розгромлено 60% сухопутних нацистських військ. У 1943–1944 рр. на українській території відбулося 12 наступальних і дві оборонні операції (Примаченко Я., 2022). І нині, на жаль, залишається панівною радянська концепція бачення війни. Для нас є вкрай важливим переосмислення ключових епізодів війни поза межами цієї концепції. Досить активно у цьому напрямі працює дослідник О. Чорний, який науково обґрунтував той факт, що окрема широкомасштабна баталія на Дніпрі була «загнана» в тінь перемоги Червоної армії під Сталінградом і Курськом, а це, своєю чергою, було результатом упровадження сталінської концепції радянської воєнної доктрини (Чорний О., 2023).

Отже, цензура була одним з основних засобів політико-ідеологічного контролю в СРСР. Роки Другої світової війни стали особливим періодом в історії радянської цензури. Окрім традиційних функцій контролю за інформаційними потоками, великого значення набула охорона державної та військової таємниць.

⁸ Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва: Главлит, 1949. С. 20–22.

⁹ Український інститут національної пам'яті. *Українська Друга світова війна (1939–1945)*. Інфографіка. URL: <https://ww2.uinp.gov.ua/infografika/> [13.07.2024].

Нормативна база, якою керувалися цензори у своїй роботі, була досить широкою, однак найбільше значення мали спеціальні переліки заборонених для опублікування тем, зміст яких указує на політичний характер радянської цензури, дає змогу простежити механізми дозування та висвітлення у «правильному» контексті інформації про події на фронті і в тилу, про бойовий дух червоноармійців тощо.

Під час війни повноваження органів політичної та військової цензури, які спочатку сфокусувалися на контролі за інформацією військового характеру, суттєво розширилися. Радянська система здійснювала як забезпечення захисту військових таємниць, так і займалася приховуванням масштабів воєнних катастроф, спричинених прорахунками військово-політичного керівництва держави. Після завершення війни цензурні органи брали активну участь у створенні міфу про «Велику Вітчизняну війну». Свідомо замовчувалися прорахунки радянського військового командування під час бойових дій, зокрема факти застосування Червоною армією тактики «випаленої землі», трагедії Київського та Уманського котлів. Із бібліотек вилучалася література, яка суперечила сталінським оцінкам війни, її окремих етапів і могла заперечити тезу про «особливу роль росіян у Другій світовій війні».

Список використаних джерел та літератури

- Батулин П., 2012. Перечни военной цензуры 1912–1923 гг. *Ленинградский юридический журнал. Серия: История и археология.* № 4. 152–165.
- Ворожко В., 2015. *Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919–1954 рр.)*: дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький.
- Зеленов М., 2012. Военная и государственная тайна в РСФСР и СССР и их правовое обеспечение (1917–1991 гг.). *Ленинградский юридический журнал. Серия: История и археология.* № 1. 143–159.
- Куренков Г., 2019. Защита военной и государственной тайны в первый период Великой Отечественной войны. *Ученые записки Петрозаводского государственного университета.* № 4 (181). 92–99.
- Литвиненко В., 2014. Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* № 1 (42). Київ. 96–343.
- Москальчук К., 2021. Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 32 (71). № 2. Київ. 169–176.
- Москальчук К., 2021. Журнали бойових дій як джерело вивчення оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій влітку 1941 р. *Південний архів (історичні науки).* № 35. Херсон. 31–35.
- Примаченко Я., 2022. Якби не Україна – не було б Перемоги. Що саме Росія бреше про Другу світову? *Локальна історія.* Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/rosiia-breshe-pro-drugu-svitovu-bo-bez-ukrayini-ne-peremogla-b/> [15.07.2024].
- Романенко Т., 2013. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* № 1 (260), Ч. II. 133–143.
- Сегеда П., 2011. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* Випуск 44 (№ 2). Київ. 156–162.
- Смиловицький Л., 2015. *Цензура в БССР: послевоенные годы, 1944–1956.* Ієрусалим.
- Сосін О. *Державна таємниця.* Енциклопедія Сучасної України. Т. 7. Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-26141> [25.06.2024].
- Федотова О., 2021. Діяльність органів цензури УРСР зі збереження державної таємниці в пресі у II половині 1940-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 32 (71). № 3. Київ. 142–148.
- Чорний О., 2023. Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Чис. 28. Луцьк. 179–189.
- Чорний О., 2023. Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 34 (73). № 1. Київ. 271–280.

Inna Pozdniakova

THE TOPIC OF WAR AND MILITARY SECRETS IN THE ADMINISTRATIVE DOCUMENTATION OF SOVIET CENSORSHIP BODIES (1920S–1940S)

The study aims to highlight the peculiarities of military secret protection and the reflection of military topics in the materials of Soviet bodies that performed the function of political control over information flows during the 1920s–1940s. To achieve the set goal, the method of source analysis, as well as historical-genetic, problem-chronological, retrospective and analytical methods, was applied.

It has been proven that censorship was one of the main means of political and ideological control in the USSR. It has been found that the regulatory framework that the censors used in their work was quite broad, but the most important were the special lists of topics prohibited for publication, the content of which indicates the political nature of Soviet censorship as a whole. The content and approaches to organizing lists of information that were not subject to publication have been considered. It has been proven that the list of secrets was developed by state structures under the party leadership. The years of World War II are noted as a special period in the history of Soviet censorship because the protection of state and military secrets became extremely important in wartime conditions. The analysis of Holovlit's orders, which supplemented and clarified the content of the "List of Information Constituting a Military and State Secret for Wartime", made it possible to trace the mechanisms of dosing and coverage of information about events at the front and in the rear in the appropriate context. It has been established that, under the party leadership, the system was engaged in ensuring the protection of military secrets and concealing the scale of military disasters and miscalculations of the Soviet military command. After the end of the war, Soviet censorship institutions took an active part in creating the myth of the "Great Patriotic War". Archival materials confirm that literature that contradicted Stalin's assessment of the war was removed from libraries. The removal of "unwanted" literature was part of instilling Stalin's military doctrine and preparing the ground for mythologizing the events of the German-Soviet War and World War II in the USSR.

Key words: archival sources, military secret, state secret, directives, World War II, ideological control, Soviet censorship.

References

- Batulin P., 2012. Perechni voennoj cenzury 1912–1923 gg. [Lists of military censorship 1912–1923] *Leningradskij juridicheskij zhurnal*. Serija: Istorija i arheologija. № 4. 152–165.
- Vorozhko V., 2015. Stanovlennia ta rozvytok systemy zakhystu derzhavnykh sekretiv u radianskii Ukraini (1919–1954 rr.) [Formation and development of the system of protection of state secrets in Soviet Ukraine (1919–1954)]: dys. kand. ist. nauk. Pereiaslav-Khmelnitskyi. 232 s. (In Ukrainian).
- Zelenov M., 2012. Voennaja i gosudarstvennaja tajna v RSFSR i SSSR i ih pravovoe obespechenie (1917–1991 gg.) [Military and state secrets in the RSFSR and the USSR and their legal support (1917–1991)]. *Leningradskij juridicheskij zhurnal*. Serija: Istorija i arheologija. № 1. 143–159.
- Kurenkov G., 2019. Zashhita voennoj i gosudarstvennoj tajny v pervyj period Velikoj Otechestvennoj vojny [Protection of military and state secrets in the first period of the Great Patriotic War]. *Uchennye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 4 (181). 92–99.
- Lytvynenko V., 2014. Ohorodnik V. Viddily viiskovoi tsenzury ta politychnoho kontroliu NKVS–NKDB SRSR u Chervonii armii ta Viiskovo-morskomu floti (kin. 1930-kh–berezen 1946 rr.) The department of military censorship and political supervision of NKVD–NKGB of the USSR in Red Army and Navy (the end of 1930th–March 1946)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. № 1 (42). Kyiv. 96–343. (In Ukrainian).
- Moskalchuk K., 2021. Vidobrazhennia Umanskoj bytvy 1941 roku v radianskii viiskovii memuarystytsi [Reflection of the battle of Uman in 1941 in soviet military memoirs]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serija: Istorychni nauky. Tom 32 (71). № 2. Kyiv. 169–176 (In Ukrainian).
- Moskalchuk K. 2021. Zhurnaly boiovykh dii yak dzherelo vyvchennia oboronnykh boiv 6-yi ta 12-yi armii vlitku 1941 r. [Journals of combats as a source of studying defense battles of the 6th and 12th armies in the summer of 1941]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. № 35. Kherson. 31–35 (In Ukrainian).
- Prymachenko Ya., 2022. Yakby ne Ukraina–ne bulo b Peremohy. Shcho same Rosiia breshe pro Druhu svitovu? [If it were not for Ukraine, there would be no Victory. What exactly is Russia lying about the Second World War?]. *Lokalna istoriia*. Kyiv. [Online]: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/rosiia-breshe-pro-drugu-svitovu-bo-bez-ukrayini-ne-peremogla-b/> [Accessed: 15.07.2024] (In Ukrainian).
- Romanenko T., 2013. Radianska presa v Ukrainiskii RSR na pochatku Druhoi svitovoi viiny ta v roky natsystskoi okupatsii (1939–persha polovyna 1943 rr.) [The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning

of the Second World War and during the German occupation (1939–first half of 1943)]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. № 1 (260), Ch. II. 133–143 (In Ukrainian).

Sheheda P., 2011. Radianska viiskova presa na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War]. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. Vypusk 44 (№ 2). Kyiv. 156–162 (In Ukrainian).

Smylovytskyi L., 2015. Tsenzura v BSSR: poslevoennye hody, 1944–1956 [Censorship in Postwar Belorussia: 1944–1945]. Yerusalym.

Sosin O. Derzhavna taiemnytsia [State secret]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. T. 7. Kyiv. [Online]: <https://esu.com.ua/article-26141> [Accessed: 25.06.2024] (In Ukrainian).

Fedotova O., 2021. Diialnist orhaniv tsenzury URSS zi zberezhenia derzhavnoi taiemnytsi v presi u II polovyni 1940-kh rr. [Activities of the censorship bodies of the Ukrainian SSR to preserve state secrets in the press in the second half of the 1940 s]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky. Tom 32 (71). № 3. Kyiv. 142–148 (In Ukrainian).

Chornyi O., 2023. Bytva za Dnipro na storinkakh zakrytykh radianskykh vydan z istorii nimetsko-radianskoi viiny [The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history]. *Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys*. Chys. 28. Lutsk. 179–189 (In Ukrainian).

Chornyi O., 2023. Bytva za Dnipro: polityko-ideolohichna skladova v istoriografii problemy [The battle of the Dnipro: political and ideological component in historiography]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky. Tom 34 (73). № 1. Kyiv. 271–280 (In Ukrainian).